

РАВАНДИ ТАШАККУЛИ БАЛОҒАТ ВА РАВОНИВУ МАВЗУНИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР МАСИРИ ТАЪРИХ

Табиист, ки дар тури таърих раванди ташаккули балоғату салосат ва равониву мавзунпазирӣ барои тамоми забонҳо хос буда, тамоюли мазкур ба забони тоҷикӣ мустақиман ва саҳт содиқ аст, зеро забони тоҷикӣ дар муддати мавҷудияти тулонии худ пайваста, зина ба зина ғанӣ гардида, сайқал ёфта, то ба ҳадди равониву шевоӣ ва мавзуну гӯшнавоз ба камоли балоғату салосат расида ва бо ширинӣ ва форамиву гуворо буданаш шунаванда аз он лаззат мебарарду гӯшу равонаш роҳат мекунад. Аз ҳамин ҷост, ки онро яке аз забонҳои равону гӯшнавоз ё худ забони шеърӣ шоирӣ эътироф кардаанд. Воқеан, забонҳои чунин вижагиҳоро бархӯрдоранд, ки таърихи хеле қадима доштаву дар тури таърих, чи аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ ва чи аз ҷиҳати вомгирӣ аз забонҳои гуногун, пайваста таркиби луғавии худро бой намудаанд ва забони тоҷикӣ низ аз ҷумлаи чунин забонҳост, ки дорои таърихи бостонӣ дорад, мусалламан захираи луғавии хеле ғанӣ дошта, маҳз аз ин ҷост, ки Президенти кишварамон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста аз таърихи тулонии ифтихоромез ва ғановату салосати ин забони куҳанбунёд ёдрас шуда, ҳифзу муҳофизат ва поку беолоиш нигоҳ доштани онро пайваста таъкид менамоянд. Барои тақвияти нуқоти ғавқ месазад, ки марҳилаҳои рушду такомули таърихии забони тоҷикиро иҷмолан ёдрас шуд.

Воқеист, ки таъриху фарҳанг ва забони ҳар як халқу миллат ба асоси осори хаттии он мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор дода мешавад. Тибқи осори меросмондаи ниёгонамон олимони таърихи инкишофи забонҳои эрониро ба се давра ҷудо намуда ва ҳамзамон қайд менамоянд, ки ин даврабандӣ то ҷо шартист. Оид ба ин масъала Пешвои миллат низ қайд мекунад, ки: «ин масъала яке аз пурихтилофтарин ва мушкилтарин масъалаҳои эроншиносӣ» ба шумор рафта [Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат, 2016, с. 48] ва оғози даврабандии забонҳои эронӣ аз замони ҷудо шудани забонҳои ориёӣ ба забонҳои ориёии ҳиндӣ ва ориёии эронӣ оғоз мегардад.

Тибқи даврабандии то кунун роиҷ аз аҳди бостон қадимтарин навиштаҷоти меросмондаи ниёгонамон ба аҳди Дориюши I (солҳои 522 - 486 то мелод) тааллуқ дорад, вале давраи аввали инкишофи забонҳои эронии бостонро аз оғози ҳазораи II пеш аз мелод то асрҳои IV-III пеш аз мелод ба қалам додаанд, яъне анҷоми марҳилаи аввали инкишофи забонамон ба замони истилои Искандари Мақдунӣ рост меояд. Дар ин давра сулолаи Ҳахоманишиён ҳукмронӣ карда, забони ин аҳд забони форсии қадим номида мешуд ва хатти ин давра хатти мехӣ (фонаӣ) буд.

Забони форсии қадим аз ҷиҳати вижагиҳои грамматикӣ флективӣ буда, дар ибтидо 8 ҳолат (падеж) дошт ва то анҷоми давраи мазкур 6 ҳолат (падеж) корбурд мешуд. Забони мазкур аз лиҳози савтиёт низ

дорои вижагиҳои хосси худ буд. Аз ин давра, яъне бо хатти меҳӣ осори андаке дар Тахти Чамшед – дар наздикии шаҳри Шероз боқӣ мондааст. Давраи миёнаи (дуҷум) инкишофи забонҳои эронӣ аз асрҳои IV-III пеш аз мелод то асрҳои VIII-IX мелодиро дар бар мегирад ва ин марҳила, асосан, ба истилои арабӣ ба анҷом мерасад ва рушди инкишофи забон, асосан, ба аҳди сулолаҳои Ашкониёну Сосониён рост меояд. Забони ин давра забони форсии миёна ёд шуда, хатти ин давра хатти паҳлавӣ буд. Аз ин марҳала мероси бештаре дар ихтиёр дорем, ки аз ҷумла, осори Катибаи Дориюшоҳ (Катибаи Бесутун), Катибаи Нақши Рустам, Катибаи Шуш, Катибаи Куруш дар Персеполис ба ҳамин давра тааллуқ доранд.

Марҳалаи нави инкишофи забонҳои эронӣ аз асрҳои VIII-IX мелодӣ оғоз ёфта, то ба имрӯз идома дорад ва забонҳои давраи нави эронӣ тақрибан 40 забонро дар бар мегирад. Имрӯз, ки мо ташаккули забони порсии дарӣ – забони тоҷикиро ба асри IX-X, хусусан, ба аҳди салтанати сулолаи Сомониён нисбат медиҳем, лозим медонем, ки оид ба чӣ тавр ташаккул ёфтани он назари кӯтоҳе андозем.

Мусаллам аст, ки то истилои арабӣ як қатор забону гуёишҳои давраи миёнаи эронӣ, аз қабилӣ забонҳои суғдӣ, хоразмӣ, портӣ, бохтарӣ, сакоӣ-хутанӣ арзи вуҷуд доштанд ва дар радифи онҳо забони форсии миёна, ки идомаи бевоситаи забони форсии бостон маҳсуб мешуд, мустақиман буд. Чун забони форсии миёна нисбат ба забонҳои мазкур дар доираи дарбор бештар нуфуз пайдо карда буд, бинобар ин, доираи истеъмоли забонҳои дигарро тадриҷан маҳдуд намуда, идомаи он – забони порсии дарӣ (форсии нав) ба сифати забони давлатии дарбори Сомониён ҷойгузини онҳо шуд ва ҳамзамон унсурҳои хубу муносиби луғавии забонҳои мазкурро пазируфт ва таркиби луғавии худро аз ин ҳисоб ғанӣ гардонид. Баъдан, забони порсии дарӣ дар масири таърих ба чандин шебу фароз, муҳорибаву фишорҳои аҷнабиён рӯ ба рӯ шуд ва бо ҳамаи онҳо муқовимат намуда, пирӯз гардид ва ҳамзамон аз ҳисоби забони ғосибону истилогарон низ унсурҳои мувофиқро қабул ва ба табиати забони тоҷикӣ онҳоро мутобиқ гардонид, ба ин васила захираи луғавии худро бою мукамал намуда, бо мурури замон ба шакли як забони адабии ташаккулёфта то ба қарни XX омада расид. Тавре дида мешавад, давраҳои инкишофи забонҳои эронӣ, аз ҷумла забони тоҷикӣ, мустақиман ба ҳодисаҳои таърихӣ (истилои Искандари Мақдунӣ, истилои хулафои араб) вобаста мебошад. Воқеан, ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ ба таназзул ва рушди инкишофи забонҳо бетаъсир наместонад, лекин дар мавриди даврабандии забонҳо вижагиҳои хос ва фарқунандаи забонии ҳар як марҳалаи таърихӣ низ нақши асосӣ доранд.

Масалан, дар мавриди ҷудо намудани давраи миёна аз давраи бостон нисбат ба нақши ҳодисаи таърихӣ, яъне истилои Искандари Мақдунӣ, вижагиҳои забонӣ нақши умда доранд. Чунончи, падежҳо

(ҳолатҳо) тадричан аз байн рафта, дифтонгҳо ба монофтонгҳо (au>u(ӯ); ai>i (ӣ), e) табдил меёбанд, чинси миёна нест гардида, ҳамсадоҳои мураккаб ба ҳамсадоҳои сода (холис) бадал мешаванд, ки тадричан мавзуншавии низому сохтори савтӣ ва дастурии забон дар ҳамин давра аз сохтори флективӣ (синтетикӣ – тасрифӣ) ба шакли аналитикӣ – таҳлилӣ сурат мегирад. Дар ин се давраи тулонӣ миллати саҳтҷони тоҷик ба чи қадар аҷнабиён рӯ ба рӯ шуда, онҳо чандин бор тоҷиконро аз дами теғу шамшер гузарониданд ва борҳо миёни забони нобу шевои моро шикастанд, забоне, ки дар аҳди Сомониён дар маснади заррин ҷойгузин шуда буд, онро аз ин авранги зарринаш фурӯ оварданд, лекин чун забони тоҷикӣ забони девону давлатдорӣ, ширину салис ва ғаниву гӯшнавоз буд, онҳо аз ноилочиву ночорӣ онро пазируфтанд ва ин боис гардид, ки тоҷикон аз саҳифаи таърих нест нашаванд. Тавре ки зикр кардем, забонамон дар раванди гирудорҳои зиндагӣ аз ҳисоби забонҳои бегона, хусусан, забонҳои арабӣ, туркӣ-ӯзбекӣ ва русиву байналмилалӣ таркиби луғавии худро ғанӣ гардонид. Аз ҳамин ҷост, ки барои ифодаи як мафҳум чандин калима мавриди истифода қарор мегирад ва мафҳуми мавриди назарро бо тамоми паҳлуви ҷилоҳои услубӣ имконияти инъикоси он муяссар мегардад ва дар ин маврид вожаҳои иқтибосӣ низ мавқеи муайян дошта, собит шудааст, ки дар забон чӣ қадаре муродифот зиёд бошад, ба ҳамон андоза аз бостонӣ, ҳамгирой ва бой будани ҳамон забон дарак медиҳад, ки забони ғановатманди мо далели ин иддаост. Чун намуна барои ифодаи рӯй вожаҳои муродифии чехра, лиқо, ораз, рух, башара, шаклу шамоил, қавора ё барои баёни мафҳуми дунё калимаҳои ҷаҳон, гетӣ, олам, офок, дахҳ... корбурд мешаванд, ки дар ин доира на танҳо вожаҳои худӣ, ҳамчунин, вожаҳои иқтибосӣ низ ҳиссагузор буда, онҳо дар маҷмӯъ ғановатмандӣ ва камолоти забони тоҷикиро таъмин намудаанд. Нуктаи лоиқӣ таъкиди дигари забони тоҷикӣ ин равонӣ, гуворой, гӯшнавозӣ ва мавзунии он аст, ки ин вижагии ҷолибу асрорангезро дар тури таърих вобаста ба талаботи табиати забон, ки пайваста равониву муҷазиро тақозо мекунад, тадричан муваффақ шудааст ва дар ин раванд задаи таърихӣ ва зуҳури силсилаи падидаву ҳодисаҳои гуногуни савтӣ (фонетикӣ) (аз қабилӣ таҳфифу коҳишбӣ, монандшавӣ, ҷойивазкунӣ, афзоишу имола) нақши умдадоранд. То ҷойе огоҳӣ дорем, задаи таърихӣ дар аҳди бостон дар вожаҳои беш аз сеҳиҷой дар ҳиҷоӣ сеюм ва ё дуюм аз охири калима меафтид ва ҳиҷоӣ баъди задаи таърихӣ, ки анҷомаҳои падежӣ буданд, ихтисор мешуд, ки ин ҳодиса, аз як тараф, боиси аз байн рафтани падежҳо шуда ва, аз ҷониби дигар, дар ин раванд бештари вожаҳо ихчаму кӯтоҳ гардида, ба сурати як ё дуҳиҷой шакл гирифтаанд (хшојсия – шоҳ, қапаутака – кабуд, рауча – рӯз, Дориявауш – Доро, Аҳурамаздоҳ – Ҳурмузд ва ғ.), ки дар ҷараёни инкишофи минбаъдаи забон муҷазу кӯтоҳии онҳо дар мавриди калимасозӣ хеле мувофиқу созгор гардид. (Дар ҳамин раванд анҷомаҳои падежӣ, ки ифодагари муносибатҳои

гуногуни грамматикӣ буданд, чун тадричан ҳазфу ихтисор мешаванд, вазиџаи онҳо бар дӯши пасвандҳо ва бандакҳо меафтад. Аз ҳамин ҷост, ки минбаъд миқдори пасвандҳо тадричан афзоиш меёбад. Зимнан, дар ҳамин доира бояд қайд намуд, ки устувориҳои ҷойи зада дар охири калимаҳо (ба истиснои андаке ҳолатҳо) дар забони тоҷикӣ ба мавқеи афтиши задаи таърихӣ иртибот доранд).

Мусаллам аст, ки калимасозӣ дар ғанӣ гардонидани захираи луғавии забон манбаъ ва заминаи асосӣ ба шумор меравад. Чунончи, ба асос (реша)-и калимаҳои решагии асили тоҷикӣ бингаред: об, нон, оташ, ҳаво, хок, замин, шаб, рӯз, хона, падар, модар, хоҳар, додар, дил, ҷон, даст, по, гул, сабза ва ғ., ки онҳо як ё дуҳиҷоӣ буда, бо ҳар яке аз ин вожаҳо чандин вожаи нав сохтан имконпазир аст. Ҳодисаи таҳфиф ё худ ихтисоршавии вожаву ибора ва ҷумлаҳо, ба масъалаи сарџаи неруи гуфтор (универбатсия) иртибот дорад ва бояд зикр кард, ки ба масъалаи мазкур ҳанӯз дар асрҳои 17-18 аввалан олимони аврупоӣ Г.Спенсер, Герман Паул ва баъдтар Андре Мартине ва Потенбня ҳангоми сохтани забонҳои сунъӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, истилоҳи «сарџаи неру»-ро дар нисбати забон дар заминаи падидаҳои савтӣ, таҳаввулотҳои тадриҷии забон ва тамоюли аз мураккаббаёнӣ ба содаву кӯтоҳбаёнӣ мавриди истифода қарор доданд. Ин тамоюл дар забони тоҷикӣ ҷойгоҳи хос дошта, хусусан, дар назм ва лаҳҷаву шеваҳои тоҷикӣ хеле назаррас мебошад. Масалан, ин намунаҳо барои падидаи мазкур бурҳони қотеш шуда метавонанд: мҷум > ман ҷӣ донам, ҷиба > барои ҷӣ?, куст > кучо аст?, дохунда–додархонда, к-ин, к-он, в-аз ва ғайра Нуктаи шоёни таъкиди дигар, ки боиси равониву мавзунии забони тоҷикӣ гардидааст, ин аст, ки дар забони адабии муосири тоҷикӣ ҳамнишинии ду ҳамсадо дар аввали калима ва ҳамнишинии се ҳамсадо дар байни вожа ба назар намерасад, зеро чунин ҳамнишинӣ хилофи суҳулати (осонӣ ва равонӣ) талаффуз буда, ба табиати забони тоҷикӣ хос ва созгор нест, лекин бояд қайд намуд, ки дар аҳди бостон, яъне дар забони форсии қадим корбурди ҳамсадоҳои ҷуфт дар оғози вожа маъмул ва роиҷ буд. Ба намунаҳо зер таваҷҷуҳ намоед: brātar > barādar (бародар), spanta > ispanand // sipand (сипанд), prazanta > farzand (фарзанд), spaita > spet > ispet // safed (сафед), spahān > isfahān (Исфакон), ksandra (skandra) > iskandar // sikandar (Искандар, Сикандар) ва ғайра. Тавре дида мешавад, барои суҳулати талаффуз ҳамсадоҳои ҷуфти оғозии вожаҳо ба ду ҳиҷо таҷзия шудаанд.

Ҳамчунин қобили зикр аст, ки ҳамсадоҳои мураккаб аз қобили хв, хш, рд, ср ва ғайра ки дар аҳди бостон ва қисман дар давраи миёна мустаъмал буданд ва чун талаффузашон нисбатан дурушту душвор буд, бинобар ин онҳо низ тадричан ба як ҳамсадо (мутаносибан ба х(хвоб – хоб, хвостан – хостан), ш(хшоясия – шох), л(вард – гул), с(пусра – писар) табдил ёфтанд, ки ин ҳодиса ҳам ба равониву салосати забонамон бетаъсир намонд. Дар ҳамин замина нуктаи ҷолиби дигар ин аст, ки дар

вожаҳои аслии тоҷикӣ овозҳои дурушту гӯшхарош ва душворталаффуз, аз қабилӣ ҳамсадои ҳалқии чуқури ҳ(ҳои ҳутӣ), айну аломати ҳамза (ъ) ва қ (қоф), ки аз забонҳои арабиву туркӣ-ӯзбекӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, хос нестанд (ба истиснои андаке аз вожаҳои тақлидӣ-овозӣ чун қар-қари зоғ, тақ-тақи дарвоза, қут-қути мурғ...). Аз ин ҷост, ки вожаҳои аслан тоҷикӣ нарму салис ва хушнаво буда, хусусан, паҳлуи ҳам омадани онҳо дар назм нағмаи ҳуруф (мусиқии ҳуруф, занги ҳуруф, овои ҳуруф) (аллитератсия)-ро падида меоваранд, ки ин дар натиҷа мусиқии шеър ва билохира мусиқанокӣ забонро тавлиду таъмин мекунад. Дар даврони Истиқлолият дар тамоми сатҳҳои забон таҳаввулоти назаррас ба миён омад. Чунончи, дар низоми савтиёт ҳуруфи хосси забони русӣ аз алифбо хориҷ ва мувофиқи дастгоҳи тавлиди овозии забони тоҷикӣ муодилҳои тоҷикии онҳо манзур карда шуд.

Талаффузи вожаву истилоҳоти иқтибосӣ низ тибқи табиати забони тоҷикӣ роҳандозӣ гардиданд. Бо дарназардошти қоидаву меъёрҳои ҳамнишинии вандҳо ва воҳидҳои луғавӣ дар боби калимасозиву иборафарӣ ва корбурди феълҳои (хабарҳои) таркибӣ низ таҳаввулоти зиёде ба мушоҳида мерасад, ки агар мо маҷмуи таҳаввулоти забонии даврони Истиқлолро пеши назар орем, бешак, месазад, ки ин давраро марҳалаи навини рушду такомули забони тоҷикӣ эътироф намоем. Ҳамин тариқ, тамоми нуқоти мутазаққира дар маҷмуъ боиси ғановату салосат ва ширинии забони нобу ширадори тоҷикӣ гардидаанд. Пас, мо муваззафем, ки дар нисбати забонамон таъкиди Президенти мухтарамии кишварамонро маҳаки фаъолияти худ қарор диҳем, ки фармудаанд: “Барои он ки номи миллат дар саҳифаҳои таърихи башарӣ ҷовидон бошад, миллат бояд чароғи роҳнамои худшиносиву худафрӯзии худ, яъне забонро ҳифз кунад ва онро ҳамчун волотарин арзиши миллӣ ба наслҳои иянда поку беолоиш ва равону ширин ба мерос гузорад.”

Шаҳбоз Кабиров - профессори ДМТ